

Брана Б. Стојковић-Павелка* Купатило у Ромулијани

Републички завод за заштиту споменика
културе – Београд

* brana.pavelka@gmail.com

¹ Yegül 1995: 30; Стојковић-Павелка 2004: 44–47.

² Pollio 1990: 155–170; 116–117.

³ Васић 1993: 124; Чанак-Медић 1995: 60. Грађевина купатила није била предмет разматрања, а цртежи основе дати су у оквиру планова који илуструју преглед генералне изграђености археолошког налазишта. Као архитекта задужен за конзерваторске радове на археолошком налазишту Гамзиград испред Републичког завода за заштиту споменика културе, од 1987. од 2015. године пратила сам археолошка истраживања купатила и израдила техничку документацију.

⁴ Лаловић, Јовановић, Ружић 1997: 199.

⁵ Петковић 2010: 37, са старијом литературом; Petković 2011: 171; Петковић, Капуран 2013: 287–291.

⁶ Sreјović 1992–1993: 41.

⁷ Срејовић 2010: 43.

Апстракт: Купатило у Ромулијани археолошки је истраживано у више наврата. Познато је по томе што је током ископавања обављених 1993. године откривена порфирна скулптура главе цара Галерија. Анализирањем конструктивног склопа дошло се до сазнања о две фазе у релативној хронологији изградње купатила, које су образложене. Текст даје детаљан опис грађевине, указујући на недоумице везане за њено коришћење и происекле из места на коме је изграђена у оквиру гамзиградског утврђења.

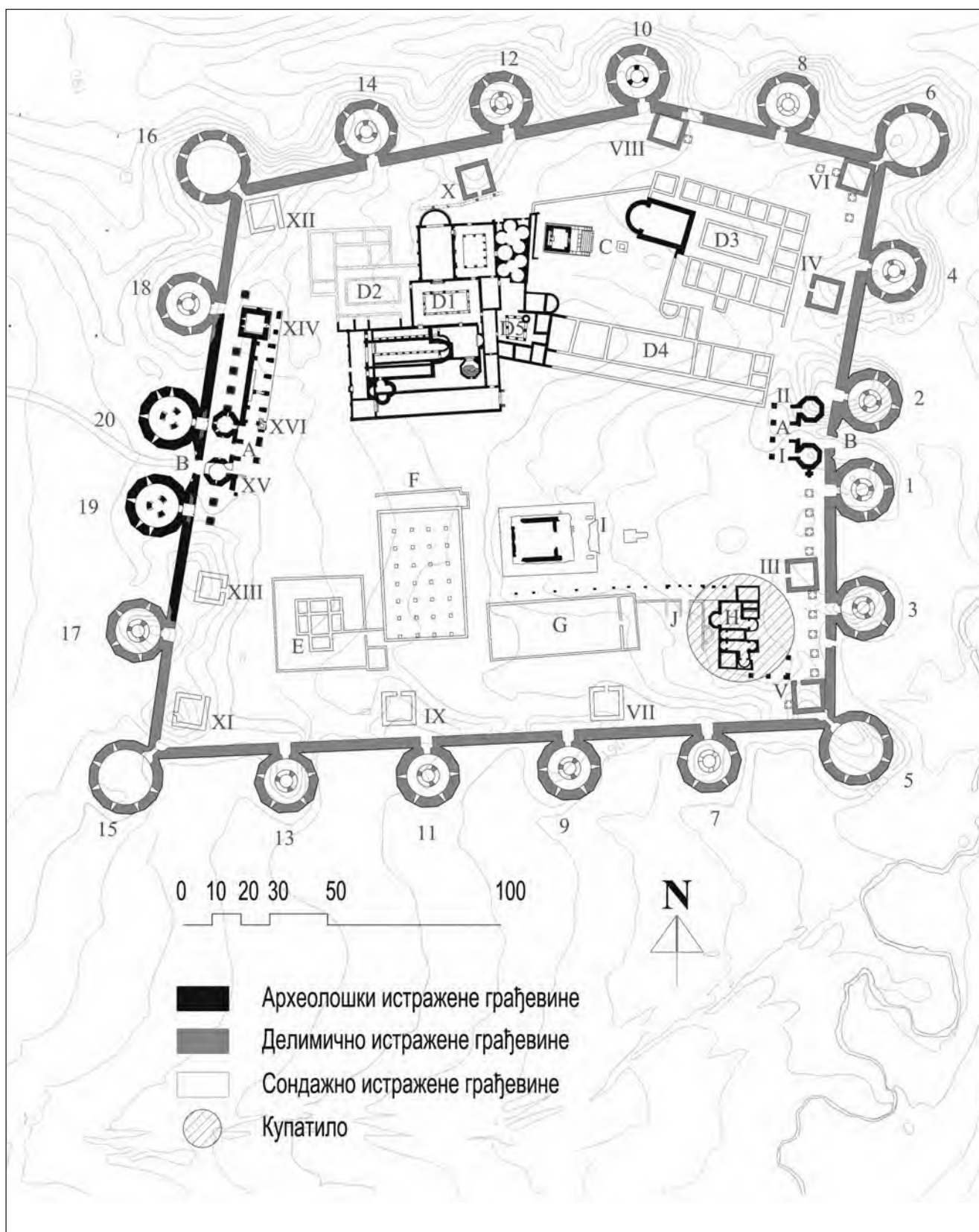
Кључне речи: Ромулијана, Галерије, археологија, касна антика, купатило, терме, балнеа

Коришћење купатила, јавних и приватних, заузимао је важан простор у дневним активностима римских грађана, обухватајући све слојеве друштва. Грађевине у којима се користила вода у хигијени тела имале су значајно место у римској архитектури и планирању простора.¹ Колики је значај придаван води, види се по томе што је римски архитекта Марко Витрувије Полио (Marcus Vitruvius Polio) у I веку пре наше ере, у свом делу *Десет књига о архитектури*, целу осму књигу њој посветио. У петој књизи, у поглављу десет, даје податке о купатилима и препоруке о одабору места и начину зидања.²

Комплекс Ромулијана по свом планском концепту представља специфичан облик резиденције намењен царевима Рима из доба тетрархије. Он обухвата сложени просторни склоп бројних грађевина намењених удобном боравку цара Галерија, након његовог повлачења са престола. Купатило, као важно место одвијања живота у антици, једна је од тих грађевина. Подигнуто у југоисточном углу утврђења, археолошки је истраживано у више наврата (сл. 1).³ Грађевина је, током систематских археолошких ископавања обављених осамдесетих и деведесетих година у потпуности истражена.⁴ Тада спроведена истраживања, као и она обављена у периоду 2002–2005. године, дала су податке о претходној изградњи на том месту.⁵

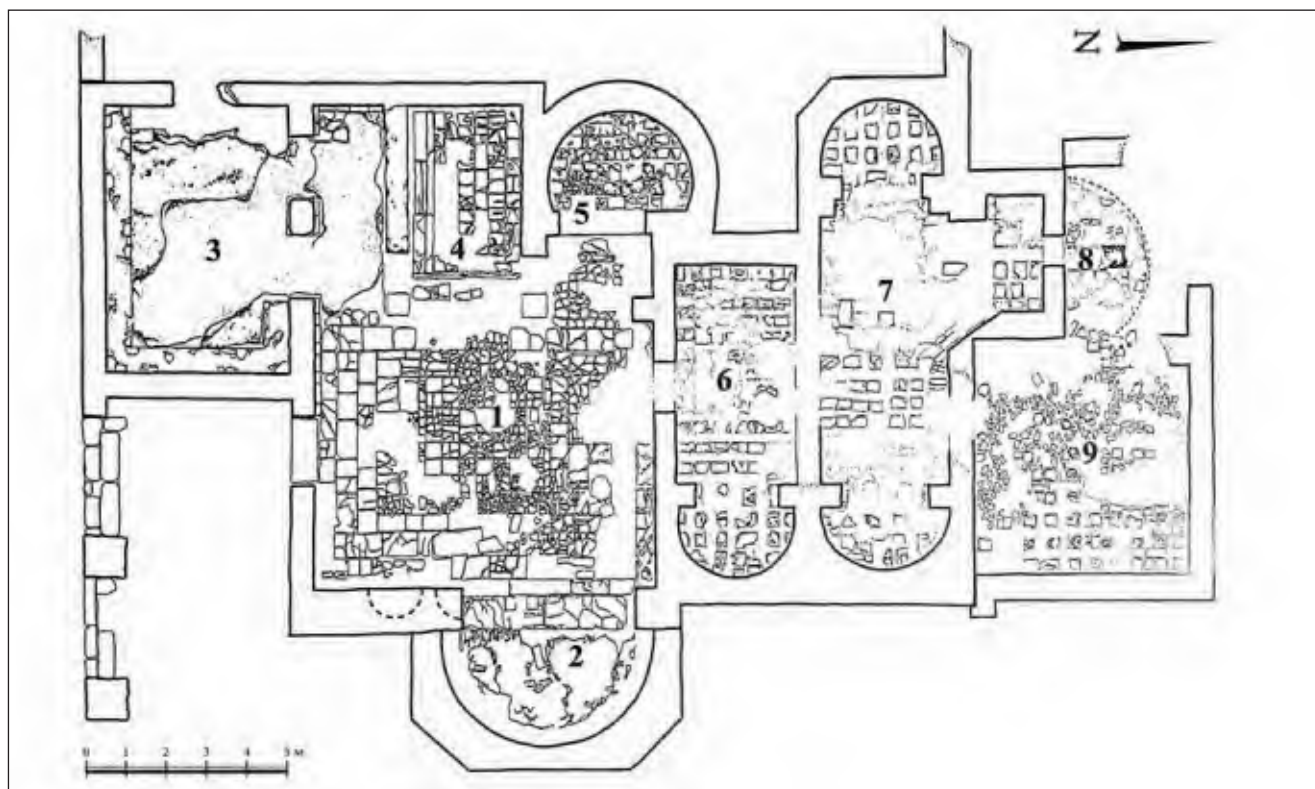
Објекат је назван „царске терме“ због окружења у коме је изграђен, али и због открића порфирне главе, дела монументалне скулптуре цара Галерија, нађене током археолошких истраживања у првој половини 1993. године.⁶ Значај купатила у оквиру царског утврђења наговештен је већ првим тумачењима просторног распореда, када је утврђено да су јужно од декумануса (*decumanus*) биле смештене јавне грађевине, међу које је, због места изградње, и уврштено.⁷

Као што је напоменуто, купатило се налази на крајњем југоисточном делу унутрашњег простора утврђења, на најнижој коти терена у односу на остале откопане грађевине. Лоцирано је уз стубове јужног портика млађег утврђења.

1. Ситуација утврђене палате цара Галерија
(цртеж Б. Стојковић-Павелка)

1. Situation of the fortified palace of Emperor Galerius
(drawing by B. Stojković-Pavelka)

2. Основа кулпацила након археолошких истраживања:

1. улазни хол, 2. дозидана апсида, вероватно за цара Галерију, 3. простор за пресвлачење, 4. илијски базен, 5. базен за купање у хладној води, 6. слабије грејани простор, 7. јако грејани простор, 8. ложиште, 9. накнадно дозидана просторија са јаким грејањем (цртеж Б. Стојковић-Павелка)

2. Bath's ground plan after the archaeological survey:

1. entrance hall, 2. extended apse, probably for Emperor Galerius, 3. changing room, 4. shallow pool, 5. pool for the bathing in cold water, 6. less heated space, 7. strongly heated space, 8. hearth, 9. subsequently added room with strong heating (drawing by B. Stojković-Pavelka)

⁸ Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 100–102, где је опис појединачних просторија у купатилу.

⁹ Петковић, Капуран 2007–2008: 292–295.

У зграду се улазило са трема, који је од околног терена уздигнут за два степеника и надовезује се на портик који се простире дуж грађевина јужно од периптероса (Ј). Преко високог прага ступа се у унутрашњост, коју чини неколико упоредо изграђених простора (сл. 2).⁸ Прво се налази на улазни хол (1), око кога је распоређено неколико просторија различите намене. Археолошка истраживања хола открила су остатке пода од обрађених комада мермера и туфопешчара, постављених у различитом слогу. На основу нађених фрагмената, установљено је да су средишњи део покривале квадратне плоче, сложене у облику шаховског поља, док су у осталом делу просторије биле различитих величина, у зависности од места уградње. Уз јужни зид хола откривени су незнатни остаци мозаичког подног украса, чија је подлога била у нагибу према средишту просторије.

Са западне стране хола налази се полукружна, са спољне стране петострана апсида (2), којој се приступа преко два масивна степеника. Њена унутрашњост била је испуњена шутом.⁹ Крајеви апсиде прислоњени су уз зид хола и са њим повезани вертикалним малтерним спојницама, пруженим до темеља, које дају податак о томе да је накнадно дозидана. У западном зиду хола откривене су две полукружне нише, прво-

3. Фрагмент фреске у ниши улазног хола (Б. Михаљевић)
3. Fragment of a fresco in the niche of the entrance hall (B. Mihaljević)

¹⁰ Ову претпоставку потврђује скулптура Ескулапа, откривена током археолошких истраживања, чије димензије одговарају простору једне од ниша, в. Живић 2003.

¹¹ Петковић, Капуран 2013: 292, где је предложен начин коришћења петостране апсиде.

¹² На унутрашњем лучном зиду апсиде нису нађени трагови хидрауличног малтера, којим би морао да буде малтерисан у случају да се користи као базен. Са спољашње стране није откривен отвор одвода за воду, а керамичка цев констатована у зиду, због високе коте на којој се налази и чињенице да је са спољне стране зазидана, није могла бити у функцији базена. Због тих чињеница остало се на становишту да је апсидална конструкција испуњена шутом и уздигнута у односу на под улазног хола, како би послужила као простор за цара.

битно омалтерисане и осликане (сл. 3). Служиле су, вероватно, за скулптуре Хигије и Ескулапа – богова који се доводе у везу са хигијеном и купатилима, а приказују се у пару (сл. 4).¹⁰ Приликом пробијања отвора за петострану апсиду те две нише су негиране зазиђивањем, а јужна је и пресечена током грађевинске интервенције.

Простор апсиде археолошки је истражен 2005. године.¹¹ Током чишћења, у шуту се наилазило на бројне коцкице мозаика, међу којима су биле и оне са златним премазом. Некадашња богата декорација и уздигнути положај апсиде у односу на околни простор указују на то да је изграђена за неку значајну личност, можда за самог Галерија.¹²

Североисточно од улазног хола налази се правоугаона просторија (3), у коју се улазило кроз два пролаза раздвојена зиданим ступцем. Одаја је дуж зидова имала зидани банак, што је одређује као аподитеријум (*apoditerium*) – простор за пресвлачење корисника купатила. У углу ове просторије нађени су остаци мозаичког пода са геометријским мотивима, постављени на два висока слоја малтерне подлоге (сл. 5). Са источне стране одаје постојала су врата, за која се претпоставља да су се користила за комуникацију са споредним просторијама.

Са источне стране хола укопан је плитки базен (4), у који се са севера силази преко два степеника од туфопешчара. Западни зид базена формира монолитна плоча, од истог камена, заобљена на врху и уклопљена у висину пода од двобојних плоча. Положај овог базена у простору без грејања претпоставља неку од функција фригидаријума (*frigidarium*), а непосредна близина аподитеријума указује на први корак у коришћењу купатила. Под базена, као и бочни зидови, нису били малтерисани, а нису откривени ни трагови хидрауличног малтера. Такође, не постоји отвор за одвод воде, што наводи на помисао да је у том плитком спуштеном простору вода могла да се користи само у посудама.

Непосредно уз плитки базен откривена је потковичаста конструкција (5), која образује дубљи базен, високом преградом одвојен од улазног хола. На зидовима и поду овог безена

4. Скулптура Ескулапа
(Народни музеј Зајечар)

4. Sculpture of Asclepius
(National Museum Zaječar)

¹³ Petković 2011: 174–179. Археолошка ископавања на простору са грејањем открила су просторни однос тепидаријума и калдаријума, сачуван само у темељној зони старије грађевине, који због ниске очуваности и оштећења малтерне супструкције на којој су стајали стубићи хипокауста првобитно није могао бити сагледан.

¹⁴ Тубули су правоугаоне керамичке цеви које служе за спровођење топлог ваздуха, в. Yegül 1995: 363–365. У случају Гамзиграда, одговарајући облик добијен је спајањем два елемента плитког U-профила, који су оловним кланфама спајани са зидом.

нађени су трагови хидрауличног малтера неопходног за изолацију простора у коме се користи вода. Са источне стране, у нивоу пода, налази се оловна цев за испуст воде. Базен је такође био део фригидаријума и служио је освежавању купањем у хладној води.

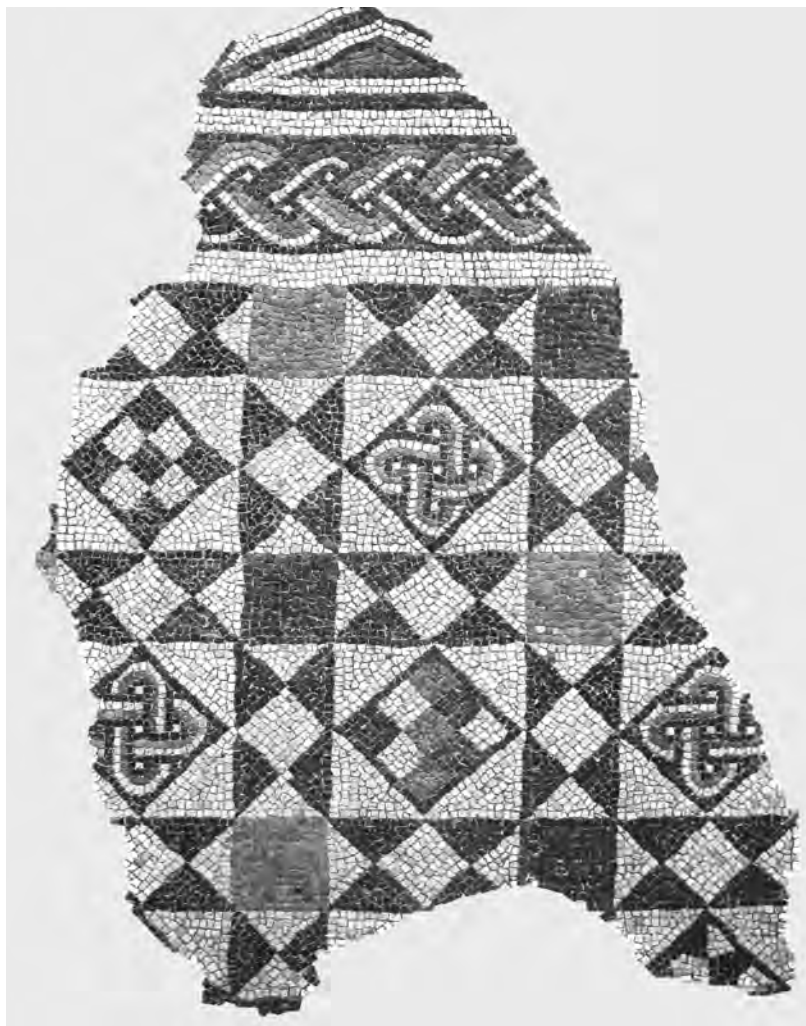
Јужни зид улазног хола делио је хладан простор купатила од грејаног. Тачан положај врата није могао бити установљен због ниске очуваност средишњег дела преградног зида. Грејани простор био је издељен на више одаја повезаних заједничким хипокаустом (*hipokaust*), конструкцијом за грејање пода. Хипокауст су чинили зидани стубићи висине шест опека димензија 32 x 24 cm, постављени на малтерној подлози у низовима управним на северни зид. Преко стубића су полагане бипедалне опеке димензија 61 x 61 cm, које су чиниле подлогу завршне обраде пода. Простор у који се прво ступало (6) најудаљенији је од ложишта и имао је слабије загрејан ваздух. Назив тепидаријум (*tepidarium*) проистиче из функције, односно припреме корисника за улазак у топлије одаје. Овај простор има две полукружне нише на западној страни.¹³ Будући да на зидовима ниша нису откривени трагови хидрауличног малтера, нити их је зидана преграда делила од осталог простора, нису могле имати функцију базена. Сведени простор давао је могућност да буду опремљене само по једним комадом намештаја.

Зиданом преградом, сачуваном само у темељној зони, тепидаријум је одвојен од најтоплијег дела купатила – калдаријума (*caldarium*) (7). Овај простор најближи је ложишту. У њему се издваја полукружни базен изграђен на источној страни. Остаци зидова базена, као и трагови у поду, показују да је био издигнут на хипокаусту, обложеном хидрауличним малтером. За испуштање воде коришћен је омалтерисани канал. Његов положај је изнад висине хипокауста и малтерне поднице, чиме је дефинисана најнижа кота пода базена. Непосредно уз ложиште – префурнијум (*prae-furnium*) (8), на конструкцији хипокауста откривен је слој малтера са крупно ломљеним опекама висине 30 cm. Уз бочне зидове нађене су посебно обликоване опеке – тубули (*tubuli*), којима је врућ ваздух из ложишта спровођен дуж зидова.¹⁴ За овај простор се може претпоставити да је био намењен за знојење – судаторијум (*sudatorium*). Стубићи хипокауста, као и само ложиште, имају трагове паљевине и оштећења изазвана високим температурама (сл. 6). Уз јужни зид купатила накнадно је дограђена још једна просторија калдаријума (9), са хипокаустном конструкцијом, коју чине стубићи висине 58 cm, начињени од керамичких вртених цеви. Грејање ове просторије највероватније се обављало са спољне стране источног зида. Тачан положај отвора који је повезивао два калдаријума, првобитни и додати, није могао бити установљен.

Анализом конструктивног склопа зграде купатила може се закључити да у планирању изградње није примењен сложен пропорцијски однос: улазни хол је за основно размаравање имао квадрат, док укупна ширина унутрашњости тог дела објекта износи $1:\sqrt{2}$; и аподитеријум има однос ширине и дужине $1:\sqrt{2}$. Простори су релативно спонтано развијани, а њихова величина и облик подређени су функцији. Два ступца трема испред зграде купатила не уклапају се по положају и димензијама, те представљају одступање од конструктивне шеме.

5. Мозаик из просторије за пресвлачење
(В. Рашић)

5. Mosaic from the changing room
(V. Rašić)

¹⁵ Дебљина зидова варира од 72 до 110 см. Они који образују просторе без грејања су тањи, док су код грејаних дебљи. Ни на унутрашњим странама зидова нису откривени трагови декоративног малтера.

Зидови купатила су грађени од камена и опека у неуједначеном слогу.¹⁵ На фасади купатила нису откривени трагови малтера, те се може закључити да је техника зидања дала и завршни изглед. Једино што се издваја као покушај декорисања јесте детаљ опека у слогу рибље кости, откривен на две спољашње стране дограђене петостране апсиде (сл. 7).

Због ниско очуваних зидова, горње делове грађевине није могуће прецизно дефинисати. Простор без грејања у купатилима малих димензија уобичајено је имао раван плафон и дрвену кровну конструкцију. Загревани простори су пак, због бољег чувања топлоте, били засведени: полукружне нише – полукалотама, а подужни простори – полуобличастим сводовима. Места прозора, њихов облик и димензије, као и положаје појединих врата, није било могуће одредити.

Разматрајући коришћење простора купатила, постаје јасан начин кретања корисника од улазног хола кроз појединачне утврђене фазе – од пресвлачења, преко хладних и млаких простора, до купања у врелом базену и боравка у простору за знојење. У оквиру сагледавања техничких услова за рад купатила, несумњив је начин испуштања воде из два базена, хладног и топлог. Код базена са хладном водом, то је оловна цев, док је код онога са топлом водом одводна цев зидана и малтерисана хидрауличним малтером. Археолошка ископавања из 1997. године била су усмерена на простор источно од терми. Уз зид купатила

6. Хипокауст и малтерна подлога судаторијума (Б. Михаљевић)

6. Hypocaust and plaster base of the sudatorium (B. Mihaljević)

7. Спољашњи изглед дозидане петостране апсиде (Б. Стојковић-Павелка)

7. Outside appearance of the added five-sided apse (B. Stojković-Pavelka)

¹⁶ Лаловић, Јовановић, Ружић 1997: 201–205.

¹⁷ Петковић 2010: 38; Petković 2011: 180; Петковић, Капуран 2013: план 1.

који омеђава аподитеријум и фригидаријум, откривани су остаци два одводна зидана канала. На нешто нижој коти нађена је и оловна цев која излази из зида терми.¹⁶ Положај ових канала не одговара месту испуста воде из базена фригидаријума, а ни њихов спој са изливом из грађевине није нађен. Археолошка ископавања обављена 2004, 2005. и 2007. године открила су јужно од купатила три одводна канала различитих пресека, са падом од запада према истоку, вероватно према клоаки која постоји у источном бреду млађег утврђења. Установљено је да ти канали припадају ранијој грађевинској фази и да нису у вези са купатилом које се разматра.¹⁷ Као што није тачно утврђено куда се одводи вода из базена купатила, није за сада нађено ни какав је довод воде. Наставак археолошких истраживања спољашњег простора купатила могао би допринети ближим сазнањима о техничкој страни његовог функционисања.

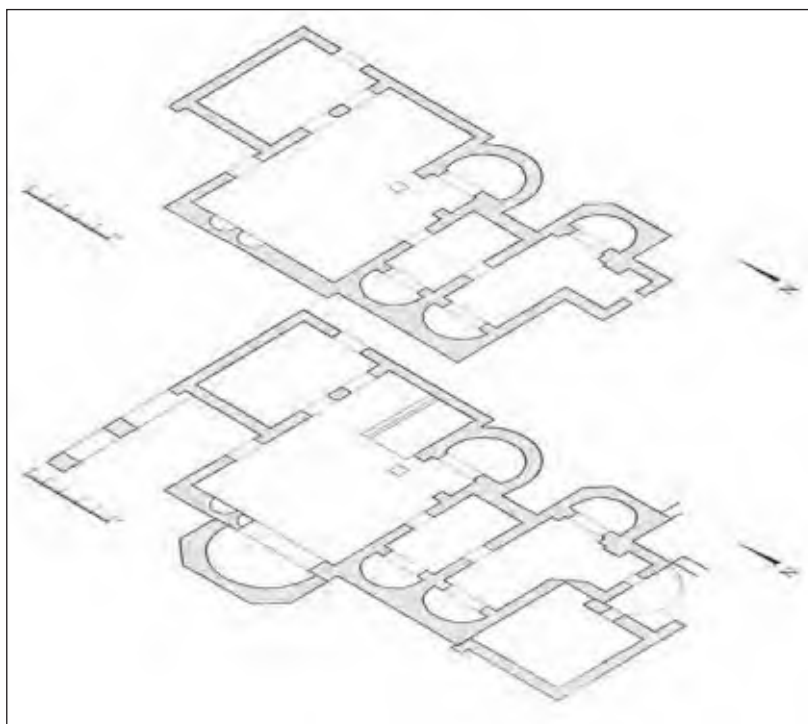
У настанку купатила јасно се могу издвојити две грађевинске фазе (сл. 8). Првом фазом може се сматрати функционална целина купатила, коју карактерише коришћење мозаика за украшавање подова улазног хола и аподитеријума. Квалитет израде мозаика, као и стилске карактеристике орнаментике

8. Шематски приказ фаза изградње
(цртеж Б. Стојковић-Павелка)

8. Schematic presentation of the
construction phases
(drawing by B. Stojković-Pavelka)

9. Под у прикљученом холу након
археолошких ископавања и приказ
реконструисаног изгледа
(цртеж А. Петровић)

9. Floor in the entrance hall after the
archaeological excavations and
presentation of the reconstructed
appearance (drawing by A. Petrović)

¹⁸ Лаловић, Ружић, Јовановић 2000: 283.

могу се поредити са онима из палате или тзв. Ромулиног три-клинијума. На основу резултата археолошких истраживања, чини се да објект у тој фази или није био завршен у потпуности, или су оштећења унутрашњости била знатна, пошто у средини пода хола нису нађени трагови мозаика.¹⁸

Друга фаза обухватила би доградњу петостране апсиде и плитког базена наспрам ње, израду новог пода у улазном холу, као и изградњу још једне просторије калдаријума и два ступца трема испред купатила. Она се може повезати са важним историјским збивањем – проглашењем Галерија за цара, када је једноставно купатило било потребно уподобити новом значају

¹⁹ После детаљног техничког снимања пода, боље очувани елементи од туфопешчара и мермера су подигнути, нумерисани и депоновани, како би у фази рестаурације грађевине и пода били враћени на одговарајућа места. Централни мотив пода је у облику шаховске табле са седам поља по страни, уоквирен правоугаоним елементима у тракама беле и сиве боје. Блокови камена са горње стране су правилно обрађени и оштрих ивица. Са доње стране су неправилни, буњасте, са највећом дебљином у средишњем делу, што указује на то да су били полагани у дебљу малтерну подлогу.

²⁰ Catullo 2000: 18; *Piazza Armerina* 2007: 38.

²¹ Niemann 2005: 3, 4.

корисника. С обзиром на то да су купатила пре свега функционалне целине везане за систем грејања и коришћење воде, чини се да је најједноставније било да се, у естетском смислу, доради и унапреди простор улазног хола. Ове интервенције се препознају по употреби масивних блокова туфопешчара, како за приступно степениште уздигнутом аподитеријуму, тако и за степениште за силазак у плитки базен. Обрађени комади истог камена коришћени су у алтернацији са мермерним блоковима за обликовање новог пода улазног хола (сл. 9). Нивелација пода висински се уклапа са обрађеним челом базена, са којим, управо због употребе туфопешчара, чини складну целину.¹⁹ Са функционалне стране, унапређење купатила постигнуто је тиме што је простор калдаријума проширен додавањем још једне просторије.

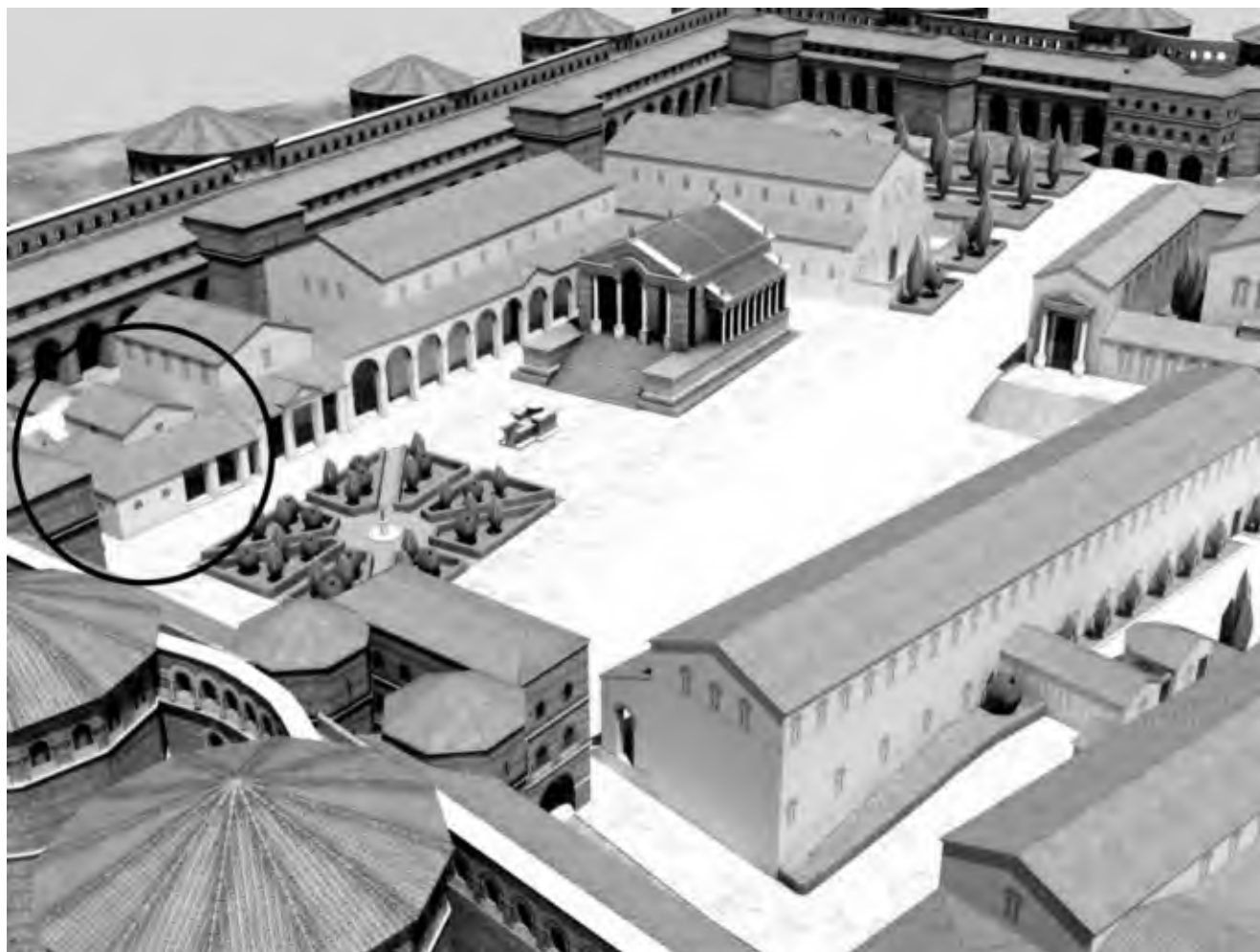
У релативним хронолошким односима ове две грађевинске фазе одговарају изградњи и других делова Ромулијане. Наиме, претпоставка је да прва фаза одговара почетку изградње утврђене палате и старијем утврђењу, а друга – времену настанка млађег утврђења и великог храма.

Намеће се питање шта би могао бити разлог да се доградњом нове петостране апсиде негирају нише за скулптуре Хигије и Ескулапа. Будући да се функција купатила није мењала, чини се да су оне свесно искључене из декорације простора. Како је Галерије проглашењем за цара изједначен са врховним божанством Јупитером, може се претпоставити да је и простор купатила, као и целокупно утврђење, деизовано. Тим чином представе нижих божанстава која нису била у директној вези са њим нису више била прихватљива.

Када су у другој фази испред зграде купатила подигнута два ступца ради формирања трема, грађевина је постала завршни елемент колонаде која повезује претпросторе трију грађевина. Остаци зида између терми и суседне западне грађевине указују на потребу формирања континуалног трема, који на тај начин са јужне стране формира теменос великог храма – периптероса. Имајући у виду да је периптерос посвећен Јупитеру, персонификацији цара Галерија, можда положај купатила треба сагледати у контексту ритуалних купања у обредима везаним за Јупитеров храм.

Римске палате с краја III и почетка IV века имале су у свом просторном склопу одаје намењене купању, са свим потребним функцијама. Разматрајући временски сличне царске комплексе, на примеру *Villa del Casale* у Пијаца Армерини, може се уочити да је купатило чинило неодвојиви део целине царске палате. Такође, његова величина прилагођена је већем, али ипак ограниченом броју посетилаца.²⁰ С друге стране, унутар Диоклецијанове палате још није откривена ни локација купатила.²¹

Просторије са функцијом места за купање и одржавање хигијене лоциране у склопу стамбеног дела Галеријеве палате до сада још нису откривене. Купатило које разматрамо налази се на супротној страни главне комуникације – декумануса, на удаљености од око 60 m од палате. Иако невелика, удаљеност не пружа удобност за његово свакодневно коришћење. Опредељење за изградњу купатила баш на том месту налазило би се у чињеници да је на тој локацији још раније било изградње и опремања простора инсталацијама за воду. Стога је претпоставка да је, уместо за дневну хигијену, купатило коришћено у царским церемонијама (сл. 10).

10. Модел простора јужно од храма (В. Јевремовић)

10. Model of the space south of the temple (V. Jevremović)

²² Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010: 102.

²³ Yegül 1995: 43.

²⁴ Грађевина купатила технички је детаљно снимљена 2002. и 2005. године, а превентивни конзерваторски радови изведени су 2006. године, када су рестаурисани прилично урушени зидови. На тај начин наглашен волумен грађевине постао је нешто читљивији. Осим тога, постављене су две заштитне конструкције: једна ради очувања остатака ложишта и хипокауста са малтерном подлогом, а друга за плитку нишу са фреско-малтером и траговима живописа у зиду улазног хола. 3D модел утврђења са познатим објектима радио је Витомир Јевремовић са тимом архитеката, а подаци за рестаурацију волумена и могуће изгледе грађевина остварени су у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе.

Када је у питању величина саме грађевине и њених унутарњих просторија, јасно је да се ради о објекту малих димензија, који не може истовремено да прими већи број посетилаца. Ранија изнесена претпоставка о томе да је посреди купатило које је користио цар са својом свитом²² може се прихватити уз ограду да се под свитом подразумева само послуга, пошто места практично има једино за цара. У том контексту јасна је и терминолошка недоумица око назива купатила. У досадашњим текстовима се за гамзиградско купатило користи назив *ѿерме* (*thermae*), као опште име за грађевине са системом грејања воде. Латинско име за купатила било је предмет разматрања лингвиста у међународном контексту, уз закључак да су терме објекти првобитно грађени на термалним изворима, а затим и градски грађевински комплекси предвиђени за масовно коришћење. Израз *балнеум* (*balnea*), међутим, користи се за мања приватна купатила која је користио ограничен број особа.²³ У Ромулијани, без обзира на то да ли се ради о термама или балнеуму, атрибут „царско“ несумњиво припада купатилу, не због просторности, конструктивне смелости или раскоши ентеријера већ због цара Галерија, за чије потребе је подигнуто.²⁴

Литература

- Васић Ч. 1993, *Felix Romuliana, Галеријева палата у Гамзиграду*, Римски царски градови и палате у Србији, Београд, 119–163.
- Живић М. 2003, *50 година одгонења*, Народни музеј, Зајечар.
- Лаловић А., Јовановић С., Ружић М. 1997, *Ромулијана – Гамзиград, Касноантичка утврђена палата*, Старице XLVIII, 199–203.
- Лаловић А., Ружић М., Јовановић С. 2000, *Гамзиград – Ромулијана, Археолошка истраживања на сектору терми током 1998*, Старице L, 283–285.
- Петковић С. 2010, *Римски Гамзиград пре царске палате, Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд, 33–42.
- Петковић С., Капуран А. 2013, *Археолошка ископавања налазишта Гамзиград – Romuliana 2007–2008. године*, Старице LXIII, 287–300.
- Срејовић Д. 2010, *Царски дворца, Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд, 43–48.
- Стојковић-Павелка Б. 2004, *Римска култура*, Вода – смисао трајања, Београд, 44–47.
- Чанак-Медић М., Стојковић-Павелка Б. 2010, *Архитектура и просторна структура царске палате, Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд, 49–106.

*

- Catullo L. 2000, *The ancient Roman Villa of Casale: past and present*, Palermo.
- Čanak-Medić M. 1995, *Spatial development of Romuliana within the late Roman court architecture*, The Age of Tetrarchs, Belgrade, 50–63.
- Niemann G. 2005, *Dioklecijanov palača u Splitu*, Split.
- Petković S. 2011, *The Roman settlement on Gamzigrad prior to the imperial palace Felix Romuliana*, Старице LXI, 171–189.
- Piazza Armerina 2007, *Progetto di recupero e conservazione della Vila Romana del Casale di Piazza Armerina*, edizione I grandi Restauri N.1, Palermo.
- Pollio M. 1990, *Десет књига о архитектури*, Сарајево.
- Srejović D. 1992–1993, *A porphyry head of a tetrarch from Romuliana*, Старице XLIII–XLIV, 41–45.
- Yegül F. 1995, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Cambridge, Massachusetts.

The Gamzigrad complex, by its ground plan concept, incorporates a composite spatial grouping of numerous buildings intended for a comfortable stay of Emperor Galerius after his renouncing of the throne. A bath, as an important place of the life in the Antiquity, is one of these structures. It was built in the south-east corner of the fortress, along with other public buildings with which it was linked through a joint portico.

The bath is entered from the north and the way leads into a spacious hall which is surrounded by rooms serving the function of the *apoditerium* and the *frigidarium*. The heated rooms of the *tepidarium*, *caldarium* and *sudatorium* extend along the axis of the building towards the south section which contains *prefurnium*.

The low preserved walls do not provide sufficient data for a full reconstruction of the upper parts of the building, with the positions for window openings and the appearance of the roof. Nevertheless, it may be presumed that the roof construction above the entrance hall and the rooms with no heating was made of wood and with flat ceiling, while the heated rooms most probably had vaulted constructions.

The functioning of the bath has not been fully worked out. It has been determined how the water was released from the pools with cold and heated water, but the system for the feeding of the water has not been ascertained.

Considering the relative chronology of the construction of the bath, there are two phases that may be discerned. The first phase was at the time when the building was first constructed. On the basis of the building technique and the equipping with mosaic floors, it may be linked to the period when the palace and the older fortress were built. The second phase, in which an elevated apse was added in the main hall, as well as another heated room, belongs to the period when the younger fortress and the big temple, *peripteros*, were built, that is, to the time when Galerius was proclaimed emperor.

As for the location of the bath, the parallels have been searched in the Del Casale villa in Piazza Armerina in Sicily and in the Palace of Diocletian in Split. These complexes have been selected since they were built in the similar time period and because, just like Gamzigrad, they are in the World Heritage List on account of their exceptional significance.